

MEHMET AKİF ERSOY

(Hayatı-Düşünceleri-Eserleri)

Başeditör

Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ

Editörler

Dr. Yeşim ÇAĞLAR

Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ

MEHMET AKİF ERSOY
(Hayatı-Düşünceleri-Eserleri)

YAYIN SAHİBİ
Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP
Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Mehmet Ali KUMBUZOĞLU
Genel Sekreter

YAYIN YÖNETMENİ
Dr. Necati SUNGUR
Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanı

BAŞEDİTÖR
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ

EDİTÖRLER
Dr. Yeşim ÇAĞLAR
Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ

KAPAK TASARIMI
Gülcan ACARTÜRK

SAYFA TASARIMI
Şule BAYRAK

BASKI
TBMM Basımevi - 1. Baskı Haziran 2022

ISBN
978-605-2089-62-0

BASKI ADEDİ
1000

MEHMET AKİF DÜŞÜNCESİNDE İSLAMCILIK

Ahmet Ayhan KOYUNCU

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü, Afyon/Türkiye, ahmetakoyuncu@hotmail.com

Mehmet ERKOL

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü, Afyon/Türkiye, mehmeterkol1@gmail.com

Giriş

İstiklal Marşı yazarı Mehmet Akif Ersoy, önemli bir şair olmasına karşın sadece şiir ve edebiyat ile ilgilenmemiş, içinde yaşadığı dönemin sorunlarına duyarlı bir aydın ve aktivist olarak da düşünce ve siyaset ile de ilgilenmiştir. Hem İslami ilimlere hem de pozitif ilimlere meraklı olan Akif, ayrıca İslam dünyasının ve Batı dünyasının durumunu da gezileriyle yerinde görmüş ve bu süreç onun düşünce dünyasında izler bırakmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve diğer İslam beldelerinin çöküşün eşiğinde olduğu bir dönemde yaşayan Akif, İslam dünyasının yaşadığı bu soruna çözüm arama gayreti içinde olmuştur. İslam dünyasının kurtuluşunu yeniden öz/saf İslam anlayışına dönmekle mümkün olabileceğini savunan İslamcılık düşüncesi içerisinde yer alan Akif, Eşref Edip ile çıkardığı *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebî-lürreşâd* dergileri aracılığıyla ihyacı/reformist Müslüman aydınların düşünce ve fikirlerini Osmanlı toplumuna taşımaya çalışmıştır.

Akif'in de içerisinde olduğu yenilikçi/ihyacı/reformist anlayış, İslam dünyasının bu kötü durumdan kurtuluşuna yönelik bazı ilkeler geliştirmiştir. Bu ilkeler öz olarak dörde indirgenebilir: Birincisi Öze Dönüş (Kur'an ve Sünnet'e dönüş), ikincisi Tevhide Dönüş, üçüncüsü Akla Dönüş ve son olarak İçtihat

Çağrısı. Bu ilkeler çerçevesinde Akif, öze dönüş, ittiḥad-ı İslam, içtihat kapılarının açılması, taklitçilik eleştirileri ve modernleşme konularında şiir ve nesir yazılarıyla İslam dünyasının yeniden eski ihtişamlı günlerine dönmesi için gayret göstermiştir. Çalışmada öncelikle Akif'in yaşamı ve kişiliğine değinilmiş, daha sonra yaşadığı dönemde etkili olan düşünce akımları kısaca ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Akif'in düşünce dünyasına etkisi olan isimlere değinilmiş, son olarak Akif'in düşüncelerinin ana hatları ifade edilmiştir.

Mehmet Akif'in Yaşamı ve Kişiliği

Mehmet Akif 1873 yılında Arnavutluk İpek kasabasından Mehmet Tahir Hoca ve Buharalı Emine Şerife Hanım'ın çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Temizliğe verdiği önem dolayısıyla "Temiz Tahir Efendi" olarak tanınan Mehmet Tahir Efendi ve Emine Şerife Hanım'ın Akif'ten sonra bir de Nuriye adını verdikleri kızları olmuştur. Akif önce mahalle mektebine gitti daha sonra ise Fatih'te Emir-i Buhari Mektebine kayıt oldu. Bu süreçte babasından da Arapça eğitimi almaya başladı. Ayrıca babası Mühürdar Emin Paşa'nın oğulları İbnülemin Mahmut Kemal (İnal) ve Ahmet Tevfik'e de özel hocalık yapmakta olduğu için Akif de onlarla birlikte Fıkıh, Akaid gibi dinî dersleri de babasından öğrendi (Gür, 2011: 3). Emir-i Buhari Mektebini başarıyla tamamladıktan sonra Fatih Merkez Rüştîyesine yazıldı. Eğitim hayatının bu kısmını da başarıyla bitiren Akif, daha sonra Mülkiye Mektebinin idadi kısmına yazıldı. Üç yıl eğitim aldıktan sonra şehadetnamesini alan Akif, aynı kısımda iki yıllık yüksek eğitime yöneldi ama babasının henüz birinci yılında vefat etmesi nedeniyle geçim darlığına düşüp okulu bıraktı ve maişetini temin için Baytar Mektebine yazıldı (Karaman, 2014: 335-338). Baytar Mektebi Akif'in düşünce dünyasında önemli bir yere sahipti. Özellikle Rıfat Hüsamettin Paşa, müspet ilimler konusunda Akif'in üzerinde hayli etkili olmuştur.

Akif'in düşünce dünyasına bakıldığında, gençliğinden ölümüne kadar içinde bulunduğu dönemin toplumsal sorunlarına eğilmiş ve üzerine düşen sorumlulukları fazlasıyla yerine getirmeye çalışmış bir aydın portresi ile karşılaşılacaktır. İstiklal Marşı şairi olarak bilinen Akif, bunun yanı sıra "millî şair, ahlak ve fazilet örneği bir dinî lirizm sanatkârı olarak da tanınmaktadır" (Cin, 1986). "Gençliğinden ölümüne kadar can ve başla bağlanmış olduğu Türk milliyetçiliği ve İslam birliği mefkûresine daima sadık kalan Akif, get-

rek şahsiyeti ve gerekse davalarındaki samimiyetiyle Türk edebiyatı tarihinde müstesna bir mevki almıştır” (Öztürkmen, 1969: 7). “M. Akif, her şeyden önce, kalbiyle kafası arasında ahenk kurabilmiş sağlam iman sahibi gerçek bir mümin ve inandığı prensiplere tam bağlılık gösteren, hareket ve davranışlarını inançlarına göre düzenleyen, inandığını yaşayan hakiki bir Müslümandır” (Toprak, 1986: 98). Hakiki bir Müslüman olmasının ötesinde, yaşadığı zaman içerisinde teknik gelişmelere de ilgi duyan ve kafası müspet ilimle dolu çok yönlü bir şairdir. Ayrıca Akif, Kur’an’ın da ilme ve tekniğe karşı değil, bizzat toplumu çağdaş medeniyete teşvik eden bir kitap olduğunu ifade etmiştir.

Edebiyatı, toplumsal sorunların dile getirilmesinde faydalı bir fikir olarak gören Akif, sanat toplum içindir görüşünden yana tavır takınmıştır. Bundan hareketle “edebiyatımızda şiirlerin konularını olabildiğince genişleterek zenginleştirmiştir. Ahlakî, dinî, edebî, tarihî, sosyal, siyasal bütün konular onun şiirlerinde yer almıştır. Günlük hayatta karşılaşılan sorunlarla da ilgilenmiş ve bunlar hakkında her zaman geçerli olan öğütler vermiştir” (Mazıoğlu, 1986: 21). Bu yüzden “Vatan Şairi”, “Millî Şair” olarak da anılmaktadır. Safahat (1911), Süleymaniye Kürsüsünde (1912), Hakkın Sesleri (1913), Fatih Kürsüsünde (1914), Hatıralar (1917), Âsım (1924), Gölgele (1933) gibi önemli eserleri bulunan Akif, hemen hemen bütün eserlerine yaşadığı dönemin izlerini taşımıştır. Akif, özellikle Servet-i Fünûn şairlerinin toplumsal sorunları dile getirmekten uzak durması, ağır bir dil kullanması ve aşırı Batı hayranlığı duymasını sert bir şekilde eleştirmiştir. Yukarıda da dediğimiz gibi Akif için sanat sanata değil, topluma hizmet etmelidir. Akif bu düşüncesinden dolayı eserlerinde kullandığı dile de özen göstermiştir. Halkın anlayabileceği tarzda eserler ortaya koyma çabasında olmuştur. “M. Akif, dil konusunda Türkçülerden farklı düşünmüyordu. O, dilin sadeleştirilmesi hareketine karşı olmadığını üstelik dilde sadeleşmeyi tenkit edenleri tasvip etmediğini açıkça dile getirmiştir” (Parlatır, 1986: 98). Kendi ifadeleriyle Akif şöyle demektedir (2009: 453):

Biraz değişmeli artık bu eski zihniyet

“Lisâna hiç yenilik sokmayın!” demek: cinnet.

Mehmet Akif, Tanzimat’tan bu yana toplumdaki gelişmelerin benimsendiği, taraftar bulduğu, halka hitap etmenin ancak onun diline kulak vermekle mümkün olabileceğinin anlaşıldığı bir dönemde tanınan, bilinen saygı duyulan bir şairdir. O, bu durumun bilincinde olarak Türkçeyi yürekten benimsemiş, halk dilini sade ve süssüz

bir biçimde, hüner göstermeden kullanma yolunu tutmuştur. Mehmet Akif böyle bir düşünce içinde toplumda yerini alıp tanınırken bir yandan da Millî Edebiyat döneminin dil anlayışını dolaylı da olsa benimsemiştir (Zülfikar, 1986: 76).

Akif'in içinde yaşadığı yıllar, birçok yönden toplumsal gelişmelerin olduğu, eski statik yapının değiştiği, birtakım düşüncelerin tartışıldığı yıllardır (Küçük, 2014: 95). Dolayısıyla "Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü zorlu günleri; Türk-Rus, Türk-Yunan, Balkan ve Birinci Dünya Harplerini gören M. Akif, Millî Mücadele'ye de katılmıştır" (Abdulkadiroğlu ve Abdulkadiroğlu, 1990: 7). Akif'in yaşadığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılması için Osmanlılık, Türkçülük gibi çeşitli fikir akımları ortaya atılmıştır. Akif, bu fikir akımlarının içerisinde İslam birliğini savunmuştur. Çünkü Akif'e göre Batılılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve sömürgeleştirmek için çeşitli fikirler ortaya atmışlardır. Bu fikirler karşısında Avrupalılardan daha üstün olan bir fikrin benimsenmesi kurtuluşun reçetesi olacaktır. Bu yüzden İslam birliğinin, İslam medeniyetinin esas alınması gerekmektedir. İslam medeniyeti zengin ve parlak bir geçmişe sahiptir. Akif, İslam'ın evrensel değerlerine dayanarak toplumsal sorunlara çözümler getirmek ve Müslümanları bilinçlendirmek istemiştir. Hatta bu amaçla Akif "sanatını da toplumsal sorunları acımasızca deşmek için bir araç olarak kullanmıştır" (Akyüz, 1986: 67).

Akif İslam birliğini savunmuştur; fakat o, siyasi anlamda bir İslamcı değildir. Onun için insanlığa hizmet demek düşkün ve bağlı olan İslam halklarını uyarmak demektir (Öztürkmen, 1969: 38). Akif, İslam ülkelerinin hata ve kusurlarını İslam dinine yüklememek gerektiğini de belirtmiştir. Ona göre Müslümanlar, İslam'a uygun hareket ettiklerinde dünyaya hükmetmeyi başarabilmişlerdir. İslam âleminin geri olmasına sebep olarak ise gerçek Müslümanlığın unutulmuş olmasını görmektedir. Müslümanların araştırmaktan ziyade taklitçi bir anlayışı benimsemesi ve herhangi bir soruna karşı katlanamama durumu onları gittikçe çıkmaza sokmuştur. Bunun da baş kaynağı aslında cehalettir. Yani "M. Akif'e göre, geri kalışımızın baş sebebi, ilimsizlik ve cehalettir... Cehalet, milletin ve İslam'ın üzerine çöken kapkara bir kâbustur. Her şeyden önce, bu gerçek düşmanı öldürmek gerekir. Çünkü düşmanımızın galip gelme sebebi, bizim cehaletimizdir." (Özbek, 1988: 11-12). Akif, toplumun elbette geri kalmışlığı üzerine kafa yormuştur fakat o muasırlaşmaya ya da çağdaşlaşmaya karşı olmamıştır. Muasırlaşma adı altında örnek alınan ya-

pıları, düşünceleri, fikir ve eylemleri eleştirmiştir. Mektepler ve fabrikalar yerine kahvehane ve meyhanelerin yapılması ve yaygınlaşmasına karşı çıkmıştır. Akif ayrıca imanlı, sağlam vücutlu, bilgili, meraklı, ilime ilgi duyan gençlerin, Avrupa'da eğitim görüp onu ülkemize taşıyarak, Batı ile aramızdaki ilim seviyesi farkının bu şekilde kapanmasını istemiştir.

Akif'in esas üzerinde durup çözmeye çalıştığı ve kafasını en fazla meşgul eden iki mesele bulunmaktadır. Bunlardan biri millet, diğeri ise yukarıda da değindiğimiz İslamiyet'tir. Özellikle bu iki ülkü Akif'in düşüncesinde iç içe geçmiştir. Ona göre İslamiyet, Türklük şuurunun koruyucusu, Türk milleti de İslam'ın öncüsü ve kurtarıcısıdır. Türkiye ise İslam'ın en güçlü, ileri ve son kalesidir. İslam onun için hayat dinidir (Erdem, 1986: 89). Akif, Hristiyan âleminin tarihin her devrinde Müslüman-Türk'e karşı olduğunu ifade etmiştir. Birlik ve beraberliği çeşitli şekillerde bölmeye çalışan Batı'ya karşı uyanık olunması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Hem birliği bozmak isteyen hem de medeniyetin tahrip edici vasıtalarına sahip olan Batı'nın, bize karşı tutumunu (Öztürk, 1986: 107) şu dizelerle ortaya koymuştur:

*Artık ey milleti merhume, sabah oldu uyan!
Sana az geldi ezanlar diye ötsün mü bu çan?
Ne Araplık ne de Türklük kalacak, aç gözünü!
Dinle Peygamberi zîşânın ilahi sözünü.
Türk Arapsız yaşayamaz, kim ki yaşar der delidir.
Arap'ın Türk ise hem sağ gözü hem de sağ elidir.
Veriniz baş başa, zira sonu hüsrânı mübîn,
Ne hilafet kalıyor ortada, billahi ne din!
Medeniyet size çoktan beridir dış biliyor,
Evvela parçalamak, sonra da yutmak diliyor. (Ersoy, 2009: 402).*

Genel olarak Akif'in yaşamına ve kişiliğine bakıldığında yaşadığı dönemin sorunlarına duyarlı bir aydın olarak öne çıkmaktadır. Kaplan'a göre yaşadığı devrin sorunlarını onun kadar derinlemesine gören başka bir şair yoktur. (Bağhoğlu, 2016: 30). Şiirlerinde eleştiri öne çıkmaktadır. Ahlaki kişiliği düşünür kimliğinden daha önemli görülmektedir. Çünkü yaşamı oldukça mütevazı ve zahidane bir çerçevededir.

Akif Döneminde Düşünce Akımları ve İslamcılık

Akif'in yaşadığı dönem İslam dünyasının ve Osmanlı'nın büyük çaplı sorunlar yaşadığı bir dönemdir. Bu sorunları çözmeye dönük çeşitli öneriler getirilmiştir. Bunlar sırasıyla “Üç Tarz-ı Siyaset” olarak adlandırılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüktür. Bu akımların hemen hepsi ile ilgili olan bir de “Batılılaşma/modernleşme” ideolojisi vardır ve o dönemin önde gelen tartışma konularındandır. Batılılaşma tartışmalarında da üç ana yaklaşım vardır: Tam Batıcılık, Batılılaşma karşıtları ve ılımlı Batılılaşma savunucuları.

Batılılaşmanın Osmanlı düşünce ve siyaset yaşamına girmesi, 1700'lü yılların sonu ve 1800'lü yılların başında gerçekleşmiştir. İmparatorluğun askerî alanda yenilgiler yaşaması, modernleşmenin öncelikle askerî alanlarda yapılmasına neden olmuş (Erkilet, 2004: 139-140), daha sonra devletin ve toplumun diğer alanlarına da sirayet etmiştir (Çağan, 2008: 351). Ancak burada önemli bir tartışma konusu ortaya çıkmıştır. Bu tartışmanın iki boyutu söz konusudur. Birincisi Batılılaşmak gerekli mi konusu, ikincisi ise eğer gerekli ise ne kadar bir Batılılaşma olmalı? Bu bağlamda entelektüel kesimin bir bölümü, Batılılaşmanın tüm boyutları ile ve her alanda yapılması gerektiğini ileri sürmüş, kurtuluşun ancak bu şekilde mümkün olabileceğini savunmuştur. Başka bir kesim, Batılılaşmaya her açıdan karşı çıkmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamikleri ile bu krizi aşabileceğini ifade ederek kurtuluş için Batı'nın taklit edilmesine gerek olmadığını ileri sürmüştür. Ancak çoğunluk kesim kısmi/ılımlı Batılılaşma yönünde görüş benimsemiş ve özellikle Batı'nın ilmini ve tekniğini almayı, kültür ve ahlakından uzak durmayı önermiştir.

Modernleşme tartışmaları beraberinde siyaset tartışmalarını da getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş reçeteleri bağlamında çeşitli siyasal uygulamalar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu siyaset tarzları Akçura (2011) tarafından “Üç Tarz-ı Siyaset” başlığı ile kaleme alınmıştır. İmparatorluğun yıkılmasının önüne geçmek için hayata geçirilmeye çalışılan ilk siyaset tarzı Osmanlıcılıktır. Kavramsal olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan farklı dinî ve etnik unsurları tek bir Osmanlı milleti olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme amacı güden siyaset tarzına Osmanlıcılık denilmektedir (Uçar, 2018: 88). Osmanlıcılık, ilk defa Sultan II. Mahmut döneminde ortaya çıkmış ve bir Osmanlı milleti yaratma düşüncesi üzerine bina olunmuştur. Sultan II. Mahmut'a atfedilen “Ben

tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselere girdiklerinde görmek isterim” sözü, bu siyasetin temel unsurunu da işaret etmektedir (Akçura, 2011: 10). Bu unsur ise imparatorluk içindeki dinî farklılıkların tamamının padişah karşısında eşit bir zeminde olmasına dayanmaktadır.

Osmanlıcılık siyasetinin tutmadığı görüldüğünde Sultan II. Abdülhamid tarafından bir başka siyaset tarzı olarak İslamcılık hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Akçura, 2011: 12). İslamcılık kavramsal düzeyde zamana ve bağlama göre oldukça farklı tanımlamalara sahiptir (Koyuncu, 2018: 57-58). Önceleri bir siyaset tarzı olarak II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmış, daha sonra bir düşünce alanı ve ideoloji olarak gelişim göstermiştir. İmparatorluğun çöküş döneminde bir kurtuluş reçetesi olarak sunulan İslamcılık, II. Abdülhamid’in imparatorluğun çöküşünü engellemeye dönük siyaseti dışında bir düşünce akımı ve entelektüel bir hareket olarak İslam dünyasının eski ihtişamlı günlerine dönüşünü amaçlayan bir kurtuluş ideolojisi olmuştur. Öne çıkan unsurları akılcı bir metot kullanması; aktivist, modernist ve eklektik yönlerinin baskın olmasıdır (Kara, 2014a: 17). Çalışmanın konusu olan Akif de İslamcılık düşüncesi akımı içerisinde yer almasına rağmen, neredeyse diğer tüm İslamcı düşünürler gibi İslamcılık siyasetinin uygulayıcısı olan II. Abdülhamid’e muhalif bir tutum sergilemiştir. Nihayetinde İslamcılık siyasetinin de istenilen sonucu vermemesi ve II. Meşrutiyet Devrimi ile Sultan tahttan indirilmiş ve Türkçülük politikasını uygulamaya koyan İttihat Terakki Cemiyeti yönetim kademelerinde etkili olmaya başlamıştır.

Osmanlıcılık ve İslamcılığın etkisini kaybetmesinden sonra Türkçülük siyaseti imparatorluğun yeni siyaseti olmuştur. Türkçülüğün düşünce ve siyaset alanında etkili olması 1908 devriminden sonra etkili olmaya başlamıştır (Kur'an, 1995: 158). Önceleri kültürel bir çerçeve içerisinde ilerleyen Türkçülük, daha sonra bilimsel ve edebî bir gelişim seyri izlemiş, en nihayetinde politik alanda etkili olarak imparatorluk siyasetini belirleyici bir etkiye sahip olmuştur (Kur'an, 1995). İmparatorluğun yeni kurtuluş reçetesi olan Türkçülük, Osmanlı ülkelerindeki Türkler ile hem dinî hem ırki bağları pekiştirecek, ayrıca esasen Türk olmadığı hâlde bir dereceye kadar Türkleşmiş diğer Müslüman unsurların da pekişmesine imkân verecektir (Akçura, 2011: 36). 1908 II. Meşrutiyet Devrimi sonrası İttihat Terakki Cemiyeti üyelerinin yönetim kademelerine gelmeleri Türkçü politikalara hız vermiş ve 1913 yılına gelindiğinde

Türkçülük sosyolojik, ekonomik, kültürel tezleri olan, yaygın basın desteğine sahip, iktidar partisi tarafından içselleştirilen bir ideoloji hâline gelmiştir (Hannioğlu, 2012: 553).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını engellemeye ve yeniden eski ihtişamlı günlerine dönmeye dönük bu çabaların içerisinde Akif'in pozisyonu ılımlı Batılılaşma yanlısı bir İslamcılık şeklinde tanımlanabilir. İslamcılarının çabası sadece imparatorluğun yıkılmasını engellemek değil, aynı zamanda yeniden gücüne kavuşma çabasıdır (Palabıyık, 2018: 195). Bu çabaların bir yansıması olarak Batı'nın ilmini ve tekniği alıp, kültür ve ahlakında uzak durmayı öneren ılımlı Batıcılık, son dönem Osmanlı aydınlarının önemli bir kısmının düşüncesini yansıtmaktadır. Bu yaklaşım sadece İslamcılara has olmayıp, Osmanlı ve Türkçü düşünürlerde de yaygın olarak görülmektedir. İslamcılık da aslında tek tip bir düşünce akımı olmayıp, kendi içinde çok farklı fraksiyonlara bölünmüş bir akımdır. Karaman'ın (2014: 362-363) tasnifine göre 1908 II. Meşrutiyet Devrimi sonrasında İslamcılık üçlü bir şekilde tasnif edilebilmektedir: 1. Derviş Vahdeti'nin başında bulunduğu ve yayın organı Volkan gazetesini olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti. 2. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye adlı dernek etrafında toplanan ve Beyan'ül Hak adlı bir dergi yayımlayan, Mustafa Sabri Efendi ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi gibi muhafazakârların başında olduğu grup. 3. Sebülürreşâd ve Sırat-ı Müstakim dergisi etrafında toplanan yenilikçi Müslüman aydınlar ve ulema. Akif üçüncü grubun içerisinde ele alınmaktadır.

Akif'in Düşünce Dünyasında Etkili Olan İsimler

İslamcılık akımının önemli isimlerinden olan Akif'in düşünce dünyasını ve İslamcılık anlayışını şekillendiren bazı isimler vardır. Genel olarak en bilineni Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'tur. Bu açıdan bu isimlere detaylı bir şekilde değinilecektir. Ancak daha az bilinen başka etkili isimler de söz konusudur. Öncelikle Akif'i modern okullara yönlendirip, aynı zamanda dinî dersleri de kendisi veren babası Tahir Efendi'yi anmak gerekir. Akif, babası için "o benim hem babam hem hocamdı" demiştir (Karaman, 2014: 337). Tahir Efendi dışında diğer etkili olan isimler arasında sayılabilecek olanlar Hoca Kadri Efendi, (özellikle hürriyet konusundaki fikirleri ile Akif'i etkilemiştir), Rıfat Hüsamettin Paşa (Baytar Mektebinde müspet ilimler konusunda etkisi

belirgindir), Şeyh Sadi (akıl, fikir ve duygu alanında etkilemiştir), Abdurreşid İbrahim, Baytar Miralayı İbrahim Bey, Abdulaziz Çaviş gibi isimlerdir.

Hoca Kadri'nin Akif'e etkisi erken dönemlerde başlamıştır. Rüstiye Mektebinde Türkçe dersleri aldığı Hoca Kadri Efendi'yi Abdülhamid döneminin "hürriyetperver" isimlerinden birisi olarak anan Akif, ilmen ve ahlaken çok yüksek olarak gördüğü hocasından ayrıca lisan alanında etkili olduğunu da belirtiyor (Karaman, 2014: 337, 356). II. Abdülhamid döneminde sıkı bir rejim eleştirmeni olan ve bu sebeple İttihat Terakki üyeleri ile irtibatlı olan Hoca Kadri, II. Meşrutiyet Devrimi sonrası eleştirilerini İttihatçılara yöneltmiş ve onları vaatlerini tutmadıkları gerekçesi ile aynı sertlikte eleştirmiştir. Bu sebepten ötürü diğer İttihatçılar Paris'ten dönmelerine rağmen Hoca Kadri dönememiş ve Paris'te vefat etmiştir (Ülken, 2013: 308).

Talebelik hayatına devam ettiği dönemlerde üzerinde etkili olan bir başka kişi ise Rıfat Hüsametdin Paşadır. Mülkiye Baytar Mektebine kayıt yaptıran ve orayı birincilikle bitiren Akif, burada "deneye dayanan bilimler" ile tanışır ve olaylara bilimsel disiplin çerçevesinde bakmayı öğrenir. Bu bakışı ona kazandıran isim ise Türkiye'de mikrobiyolojinin kurulmasına öncülük eden isimlerden birisi olan Rıfat Hüsametdin Paşadır (Türkiye 'de Mikrobiyolojinin Kurulması, t.b.). Ünlü Fransız bilim adamı Pasteur'den ders almış bir isim olan Paşa, Akif'in çok saygı duyduğu ve etkisi altında kaldığı bir isimdir (Karaman, 2014: 356). Yine Baytar Mektebinde okuduğu yıllarda ona Fransızca dersler veren Baytar Miralayı İbrahim Bey de bu açıdan Akif tarafından hürmetle anılmıştır (Karaman, 2014: 338).

Akif'in üzerinde etkisi olan isimlerden bir başkası, Abduh'un da öğrencisi olan Abdulaziz Çaviş'tir. Çaviş, aslen Tunuslu olup, Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğmuştur (Kaya, 2020: 4). Afgani ve Abduh çizgisinde İslam düşüncesini benimseyen Çaviş, İslam dünyasının sosyal, siyasal ve düşünsel sorunları üzerine kafa yormuş ve bu konuda çeşitli eserler kaleme almıştır. Başyazarlığını yaptığı Sırat-ı Müstakim dergisinde Akif, Çaviş'in eserlerinin tercümelerini yayımlamıştır (Bostan Ünsal, 2014: 74).

Akif'in üzerinde etkili olan isimlerden bir başkası da Abduh'un hocası Cemaleddin Afgani'dir. Şiirlerinde Cemaleddin Afgani ve öğrencisi Muhammed Abduh hayranlığı hemen göze çarpmaktadır. Bu konuyu Akif şöyle ifade etmektedir:

*Mısır'ın en muhteşem üstadı Muhammed Abdüh
Konuşurken neye dairse Cemaleddin'le;
Der ki tilmizine Afgan'lı: Muhammed dinle!
İnkılap istiyorum, başka değil, hem çabucak! (Ersoy, 2009: 860)*

İslamcılık düşüncesinin kurucu isimleri arasında yer alan Cemaleddin Afgani büyük bir düşünür ve aktif bir siyasetçi idi. İç ıslaha ve İslam birliğine çağırıyordu. Afgani, takipçilerini İslam kültürünü yeni ve eleştirel bir perspektifle okumaya davet ediyordu. Ayrıca çağdaş Batılı fikir akımlarını da öğrenmeye teşvik ediyordu (Nafi, 2012: 26-27). Batı'dan etkilenen ve modernist düşüncüyü İslamcılıkla birlikte sunan en önemli isimlerden birisi Afgani'dir (Koyuncu, 2018: 71). Afgani'nin diğer ihyacı/ıslahçı düşünürler gibi temel kavramı İslam'ın ilk saflığına/öze dönüştür (Ramazan, 2005: 67). Bu nedenle Fransa'da kurduğu *Urvetü'l Vuska* adlı gizli yapılanmada üyelere "tevelsiz ve saptırmasız Kur'an ile amel etme" yemini ettirmiştir (Karaman, 1994: 458).

İslam dünyasının içinde bulunduğu bunalımdan bir an önce kurtulmasını amaçlaya Afgani, bu kapsamda iki önemli gayeye sahiptir. Bunlardan birincisi ümmeti yeniden uyandırmak, ıslahat yapmak ve Müslümanları medenileştirmek; ikincisi ise Müslüman coğrafyasını Batılı ülkelerin sömürgelerinden kurtarmaktır (Türkmen, 2016: 94). Bunu sağlamak ise eleştirel bir perspektif ile İslam düşünce ve tarihini yeniden okumaktır. İslam dünyasının neden geri kaldığı üzerine kafa yoran Afgani'ye göre bu durumun özetle altı önemli sebebi vardır:

- a. Müslümanlar arasındaki siyasi kopukluk.
- b. Cebriyecilik ve kaderci anlayışın yaygınlaşması.
- c. İslam âlimleri arasında istişari birlik olmaması.
- d. Mezhepçilik olgusunun Müslümanlar arasında hizipleşmeye neden olması.
- e. Mevzu hadislerin çoğalması ve dinin doğru anlaşılması önünde büyük engel teşkil etmesi.
- f. Moğol İstilası ve Haçlı Seferlerinin açmış olduğu tahribat (Türkmen, 2016: 96).

Afgani, bu durumun yarattığı gerilemeden kurtuluş çarelerini aramış ve genel olarak reformcuların önerdiği dört ana noktaya odaklanmıştır: Tevhid, Kur'an ve Sünnet'e dönüş, akla vurgu ve son olarak içtihadı çağrı (Nafi, 2012: 37).

Bu odaklanılan konular, Akif'in hayranı olduğu ve Afgani'nin en önde gelen öğrencisi olan Abduh'un da etkilenip, savunduğu konular olmuştur. Muhammed Abduh Mısırlı bir âlimdir ve modernist düşüncenin İslam dünyasındaki en önemli isimlerinden birisidir. Abduh, İslam dünyasının bunalımlı dönemlerinde çıkış yolları arayan dertli bir düşünürdür (Taşpınar, 2016: 397). Aslında yetiştirme tarzı itibarıyla Abduh, Mısır'ın muhafazakâr, klasik İslam anlayışına bağlı El-Ezher eğitiminin çocuğudur. Ancak Abduh, doktora kadar devam eden Ezher eğitiminin gelenek ve metotlarına bağlı kalmamıştır (Nafi, 2012: 31). 1872 yılında Afgani ile tanışması ve ondan etkilenmesi ile birlikte düşünce dünyasında önemli değişimler yaşamıştır.

Çalışmalarında ilk kaynaklara dönüşü vurgulayan, dinî ve sosyal konularda aklın rolüne vurgu yapan, dinin bidat ve hurafelerden temizlenmesi gerektiğini vurgulayan Abduh, yalnızca bidat ve hurafelerden dinî temizlemekle dinin ıslah edilemeyeceğini, bilakis İslam kültür realitesi ile birlikte yeni akli düşünceler ve çağdaş ilimlere dayalı verilerin merkeze alınmasıyla mümkün olabileceğini savunur (Taşpınar, 2016: 406-408). Pek çok konuda hocası Afgani ile aynı düşüncelere ve ortak kaygılara sahip olan Abduh'un hocasından ayrıldığı en önemli hususlar değişimin kaynağı ve süresidir (Koyuncu, 2018: 73). Afgani'nin başka pek çok İslamcı gibi acelesi vardır (Kara, 2014b: 40). Oysa Abduh, eğitim temelli bir ıslah hareketi öngörmektedir ve bu oldukça uzun zaman alacak bir çaredir.

Abduh, İslam dünyasının birçok bölgesini etkilediği gibi Osmanlı aydınlarını da etkilemiştir. Özellikle Akif'in de aralarında bulunduğu Sırat-ı Müstakim çevresi, Abduh'un düşüncelerinin yayılım merkezidir. Pek çok çevirisi bu mecmuada yayımlanmıştır. Fikirleri iel sadece İslamcılar değil, aynı zamanda Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet, Peyami Safa gibi farklı düşünürleri de etkilemiştir (Taşpınar, 2016: 409). Ancak en büyük etkiyi Akif üzerinde yapmıştır. Akif'in Kur'an tercümelerinde en çok faydalandığı isim Abduh'tur. Onu, yukarıdaki dizelerde ifade edildiği gibi "Mısır'ın en muhteşem üstadı" olarak nitelemektedir.

Akif'in düşünce dünyasını şekillendiren isimler kadar yaşadığı olaylar da önemlidir. Detaylara girmek bu çalışma açısından mümkün olmasa da kısaca ismen değinmekte fayda vardır. Akif, İslam dünyasının en sıkıntılı anlarında yaşamış bir Müslüman entelektüeldir. Bir cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu içeriden ve dışarıdan oldukça sıkıntılı zamanlar yaşamaktadır. Akif ise üzerine düşeni yapma gayesi ile çırpınmakta ve bu süreçte Batı dünyası ve İslam dünyasının çeşitli yerlerine geziler düzenlemektedir. Berlin ve Necid gezileri Akif'i oldukça etkilemiştir. Geziler dışında ise Balkan Savaşları ve Arnavut İsyanı da Akif'in düşünce dünyasındaki kırılma noktalarındandır. Tüm bu sürecin ortaya çıkardığı düşünceler, Akif'in İslamcılık anlayışına çeşitli katkılar sunmuştur.

Akif'in İslamcılığının Ana Hatları

Daha önce de ifade edildiği gibi İslamcılık yekpare bir düşünce, ideoloji, anlayış olmayıp çeşitli fraksiyonları vardır. Çok farklı tanımlama ve sınıflamalar yapılabilmektedir. Burada genel bir tasnif olarak Karaman'ın üçlü tasnifine yer verilmişti. Akif ise yenilikçi kesim içerisinde ele alınmıştı. İşte Akif'in de içerisinde olduğu yenilikçi/ihyacı/reformist anlayış, İslam dünyasının bu kötü durumdan kurtuluşuna yönelik bazı ilkeler geliştirmiştir. Bu ilkeler öz olarak dörde indirgenebilir: Birincisi Öze Dönüş (Kur'an ve Sünnet'e dönüş), ikincisi Tevhide Dönüş, üçüncüsü Akla Dönüş ve son olarak İçtihat Çağırısı.

Öze dönüş ile hedeflenen İslam'ın ilk ortaya çıktığı saf hâline geri dönmektir. Akif'in İslamcılık düşüncesi 'ihya' ya da reform eksenlidir. Ana ilgisi yaşanmakta olan çağa değil, 'Altın Çağ'a, yani İslam'ın Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemindeki saf hâlinedir. Ona göre İslam bugün yozlaştırılmış ve aslından uzaklaştırılmıştır. Bu sebeple bu ideale bakılarak yeniden inşa edilmeli, öze dönülmelidir (Karaman, 2014: 366). Akif'e göre öze dönüş, Kur'an'a dönüştür. Müslüman toplumların Kur'an'a dair yaklaşımı sadece okunup üflenen ve fal bakılan bir kitap şeklinde olduğu gibi sünnet anlayışı da bundan pek farklı değildir. O dönemdeki toplumun sünnete bakış açısını muasır Mısırlı âlim Gazalî'nin ifade ettiği gibi sadece teberrüken hadis okumaktan ibaretti (Çiftçi, 2021: 65). Oysa bu durum, İslam'ı ruhundan uzaklaştırmakta ve onu bir atalar dinî hâline getirmekteydi. Bu nedenle Akif için İslam'ın özüne dönmek, kurtuluş için tek çaredir.

Akif'in eserlerinde ele aldığı bir başka önemli kavram İttihad-ı İslamdır. İttihad-ı İslam, İslam Birliği, İslam Siyaseti, İslam Politikası, Tevhid-i İslam (Kara, 2014a: 33) gibi çeşitli kavramlarla anılan ve özünde tüm Müslümanları aynı çatı altında toplamayı amaçlayan İttihad-ı İslam düşüncesi, Akif'in düşünce dünyasına ve yaşamına yön veren ana unsurlardan bir başkasını oluşturmaktadır. İslam dünyasının mevcut durumuna çare arayan bir münevver olarak Akif, kurtuluşun İslam ümmetinin birlik ve beraberliği ile mümkün olacağını düşünmektedir. Bu nedenle Müslümanların kendi içinde bölünmelerine ve parçalanmalarına karşı bir düşünce adamıdır. Akif'e göre evrensel bir niteliğe sahip olan İslam, her asrın sorunlarına kendi içinden çözüm üretebilen bir dindir ve o bunu "Doğrudan doğruya Kur'andan alıp ilhamı / Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı" şeklinde ifade etmiştir (Çarkçı, 2021: 126). Yeni her tür sorunla baş edebilme potansiyeline sahip olan İslam'ın bu potansiyeli açığa çıkarabilmesi için gereken önemli bir unsur İttihad-ı İslam'dır. Bir şiirin de Akif İslam ümmetine şöyle seslenmektedir:

Eğer yürekleriniz aynı hisle çarparsa;

Eğer o his gibi tek, bir de gayeniz varsa;

Düşer düşer yine kalkarsınız, emin olunuz...

Demek ki birliği te'min edince kurtuluruz.

O hâlde vahdete hail ne varsa çiğneyiniz...

Bu ayrılık da neden? Bir değil mi her şeyiniz? (Ersoy, 2009: 536)

Bu ifadelerle İttihad-ı İslam'ın önemini vurgulayan Akif'in en çok şikâyet ettiği konulardan biri de içtihat meselesi ve içtihat yapabilecek âlimlerin yokluğudur. Tarihsel süreçte İslam medeniyetinin zaman zaman yaşadığı tıkanmalar fakihlerin içtihatları ile aşılmıştır. Ancak bu dönemde yaşanan krizde içtihat müessesesi sağlıklı bir şekilde işletilememiştir. Akif hem içtihat kapısının açık olduğunu ifade etmekte hem de bu işe ehil olmayanların yeltenmesine karşı çıkmaktadır (Karaman 2014: 410). Ayrıca ulema sınıfını, cehalet ve taassuplarından dolayı insanların faydasına olabilecek değişimlere bidat diyerek karşı çıktıkları için şiddetle eleştirmektedir (Bağlıoğlu, 2016,). Akif'e göre İslam'ın içtihat aracılığıyla güncellenmesi ve bu çerçevede halkın cehaletinden beslenen ulemanın, iktidar aracı olması engellenip, sahih kaynaklara dönerek

gerçek İslam'ı tanınması gerekmektedir (Oba, Öztürk ve Gürbüz, 2014, 566). Bir şiirinde Akif, içtihat için şöyle demektedir:

*Kilitlidir kapı “ümme duhat” için amma
Kıyam-ı haşre kadar ictihad eder “ulema”
Evet şeraiti mevcut olunca insanda
Ne kaldı men’edecek ictihadı meydanda?
İle’l-ebed yetişir müctehid bu milletten
Şu var ki: Çıkmalı ferda-yı nura zulmetten
Düşünmüyor bu kopuklar ki: Müctehid geçinen
Zamanın olacak muktedası irfanen
Kitab’ı, Sünnet’i, İcma’ı sağlam anlayacak
Hilafı yoklayacak, ihtiyacı kollayacak
Durum böyle iken, sormak gerekmez mi?
Ya ictihada nasıl kalkıyor bu sersemler?
O ictihada ki: Dünya kadar ulum ister. (Ersoy, 2009: 518-520)*

İçtihat kapısının kapalı olması neticesinde din âdeta hurafeler yığınınna dönmüştür. Hurafelerle, cehaletle mücadele ve mevcut din anlayışının eleştirisi Akif’in düşünce dünyasında önemli bir yer tutar. Ona göre dinin özü devre dışı bırakılmış, gösterişçi ve şekilci, riyakâr bir din anlayışı dinî hayata ege-men olmuştur. Cahil din adamları milletin hayrına olan her şeye “bidat” diye-rek karşı çıkmış ve dinin bozulması olarak yorumlamışlardır. Kur’an’ın lafzen okunması yüceltilmekte ancak anlamı önemsenmemektedir (Karaman, 2014: 383-384). Akif bu meseleyi şiirlerinde şu şekilde ifade etmektedir:

*Ya açar bakarız nazm-ı celilin yaprağına
Yahud üfler geçeriz bir ölünün toprağına
İnmemiştir hele Kur’ân bunu hakkıyla bilin
Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için (Ersoy, 2009: 338)*

Bu durum ise sorunlu bir Allah-kul ilişkisi geliştirilmesine neden olmuş-tur (Keleş, 2019: 39). Başımıza gelen her şeyi Allah’a fatura eden bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Akif, *Huda Vekil* şiirinde bu durumu şöyle dile getirmiştir:

*Havale et ne kadar masrafın olursa... Verir!
Silahı kullanan Allah, hududu bekleyen O;
Levazımın bitivermiş değil mi? Ekleyen O!
Çekip kumandası altında ordu ordu melek;
Senin hesabına küffarı hak-sar edecek! (Ersoy, 2009: 499)*

İçtihat meselesi temelde Batılılaşma/modernleşme konusu ile yakından ilgilidir. Batılılaşma/modernleşme tartışmalarında önemli bir mesele Batılılaşmanın nasıl olması gerektiği ile ilgilidir. Yukarıda detaylarını verdiğimiz tartışmanın taraflarından biri, Akif'in de taraf olduğu ılımlı Batılılaşma anlayışıdır. Bu yaklaşıma göre İslam dünyası geri kalmıştır, ancak bu oryantalistlerin ifade ettiği gibi İslam'dan değil, Müslümanların tembelliğinden kaynaklıdır. Akif'e göre ilim insanlığın ortak malıdır, bu sebeple Batı'dan ilim ve teknik konularında faydalanılmalıdır. Ancak kültür ve ahlak konusunda Batı'nın durumu pek de örnek alınacak ideal bir seviyede değildir. Hatta çok aşağı bir konumdadır. Bundan dolayı sahip olduğumuz İslam'ın yüce ahlakını yeşertip toplumun geneline yaymak gerekir. Akif'in dizelerinde bu durum net bir şekilde anlatılmaktadır:

*Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı (Ersoy, 2009: 810)*

Bu noktada Akif, sorunun çözümünün kör bir taklitçilikle mümkün olmayacağını anlatmaktadır. Ona göre hemen her alanda geri kalmış İslam toplumlarının özellikle ilmî meselelerde Batı'nın çok gerisindedir ve toplumun kurtuluşu Batı'yı taklit etmeyi terk etmekle mümkündür. O toplumun kalkınmasının ve ilerlemesinin Kur'an'ın evrensel mesajları ışığında yeniden bilim üretmekle mümkün olabileceğini ileri sürmektedir (Çiftçi, 2021: 66). Akif'e göre taklitçilik gelişmeyi getirmediği gibi geri kalmanın da ana sebeplerinden biridir. Osmanlı'nın çöküşünü hazırlayan en önemli sebep taklitçiliktir. Çünkü Osmanlı'yı Osmanlı yapan değerlerden vazgeçilmiştir. Akif taklit konusunda şunları ifade etmektedir: "Dini taklit, dünyası taklit, adatı taklit, kıyafeti taklit, selamı taklit, kelamı taklit, hülasa her şeyi taklit olan bir milletin efradı da insan taklidi demektir ki kabil değil, hakiki bir heyet-i içtimaiye vücuda getiremez" (akt. Karaman, 2014: 364). Yani taklit yerine Osmanlı'yı Osmanlı yapan

dinî değerlerin ihyası ve bilimsel gelişmelerin yakından takibi İslam dünyasını kurtarabilecek yegâne anlayıştır.

Sonuç

Yaşamı, kişiliği ve düşünceleri ile İslamcılık düşüncesine damga vuran isimlerden birisi olan Akif, bir İslam devletinde yaşamış ve teori ile pratik arasındaki uyumsuzlukları görmüş bir isim olarak üzerinde konuşmayı, tartışmayı ve eleştirmeyi gerektiren önemli bir kişidir. Akif yaşadığı gibi inanan, inandığı gibi yaşayan, hem İslami ilimlere ve İslam dünyasına hem de pozitif bilimlere ve Batı dünyasına aşina olan pek çok açıdan model bir kişiliktir.

Genelde İslam dünyasının özelde ise Osmanlı'nın büyük bir krizin içinde olduğu dönemde yaşayan Akif, ömrünü bu krizin atlatılması için düşünce ve eylem planında ne yapılması gerektiğine dair çabalarla geçirmiştir. Dönemin kurtuluş reçeteleri öneren akımları arasında İslamcılık düşüncesinin reformist kanadında yer almıştır. Düşünce dünyasına yön veren Afgani ve Abduh gibi düşünürlerin yanı sıra daha başka pek çok kişiden de çeşitli açılardan faydalanan Akif, aynı zamanda İslamcılık siyasetini uygulamaya çalışan Sultan II. Abdülhamid'e karşı, diğer pek çok İslamcı gibi muhalif bir tutum sergilemiştir.

Akif'e göre İslam dini, cahil ve tembel Müslümanlar sebebiyle ruhundan/özünden uzaklaştırılmıştır. Yaşanan yeniliklere ayak uyduramayan ve geri kalan İslam dünyası, kurtuluşu Batı dünyasını körü körüne taklitte aramış, ancak bu durum krizin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Buna binaen Akif, ömrünün önemli bir bölümünü gerek düşünce gerekse eylem planında İslam dünyasının yaşadığı krizi aşmaya yönelik çalışmalarla geçirmiştir. Akif'e göre öncelikle öze dönüş gereklidir. Dinin ilk yaşandığı dönemdeki saf hâline dönebilmek ise "atalar dini" hâline gelmiş ve yaşamdan kopmuş olan mevcut dindarlık anlayışının değişmesi ile mümkün olabilir. Bunun en büyük imkânı ise içtihat kapılarının yeniden açılması ve yetkin olan ulemanın dönemin şartları ile dinî ilkeleri harmanlayarak yeni duruma özgü içtihatlar geliştirmesidir. Tembellik ve atalet İslam dininin yasakladığı, çalışmanın çok değer verdiği unsurlardır. Ahlakî ve kültürel olarak İslam dünyası Batı dünyasından daha üstün bir konumdadır. Bu sebeple Batı'nın ilmini ve tekniğini alıp, kültürü ve ahlakından uzak durmak gerekmektedir. İlhamını Kur'an'dan alıp asrın idrakine İslam'ı söyletmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, A. ve Abdulkadiroğlu, N. (1990). *Mehmet Akif Ersoy'un Makaleleri*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- Akyüz, Y. (1986). Mehmet Akif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı*, içinde (67-73). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bağlıoğlu, A. (2016). Mehmet Akif'in Geleneksel Din Anlayışına Eleştirileri 1 'Asrın İdrakine İslam'ı Söyletmek'. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 21(1). 29-45.
- Bostan Ünsal, F. (2014). Mehmet Akif Ersoy. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6-İslamcılık* içinde (s. 72-89). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cin, H. (1986). Sunuş. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'a Armağan* içinde. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Çağan, K. (2008). Modern Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın İcadı. K. Çağan (Ed.), *İdeoloji* içinde (s. 351-384). Ankara: Hece Yayınları.
- Çarkçı, A. (2021). Mehmet Akif Ersoy'un Eserlerinde "İttihad-ı İslam" Düşüncesi. *Mütefekkir*. 8(15), 121-142.
- Çiftçi, N. (2021). Mehmet Akif Ersoy ve Kur'an'a Dönüş Projesi. *New Era International Journal Of Interdisciplinary Social Researches*. 6(9). 60-68.
- Erdem, H. (1986). Mehmet Akif'de Tefekkür. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'a Armağan* içinde (89-95). Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Erkilet, A. (2004). *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslamî Hareketler* (4. baskı). Ankara: Hece Yayınları.
- Ersoy, M. A. (2009). *Safahat*. (A.V. Akbaş, Haz.). İstanbul: Yenişafak Kültür Armağanı.
- Gür, A., (2011). Hayatı, Şahsiyeti, Sanatı ve Eserleriyle: Mehmet Akif Ersoy. *Hakikat Adamı Mehmet Akif'e Armağan*. Konya.
- Hanioğlu, Ş. (2012). Türkçülük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 551-554.
- Kara, İ. (2014a). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1: Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2014b). İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6-İslamcılık*, içinde (s. 34-47). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaman, H. (1994). Efgani Cemaleddin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (456-466), C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaman, H. (2014). *Mehmet Akif (Ersoy) Bey, İslami Hareket Öncüleri-4*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kaya, E. (2020). *Abdülaziz Çavuş ve Son Devir Kelami Problemlere Yaklaşımı*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.
- Keleş, A. (2019). Ölü Doğan İdeoloji: İslamcılık –Bir Özeleştirici Denemesi. *Yetkin Düşünce*, (8), 27-48.
- Koyuncu, A. A. (2018). *İslamcılık ve Demokrasi*, İstanbul: Pınar Yayınları.

- Kuran, E. (1995). 19. yy.da Milliyetçiliğin Türk Eliti Üzerindeki Etkisi. W. R. Polk, R. L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da Modernleşme* içinde (s. 155-167). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Küçük, M. (2014). Mehmet Akif Ersoy ve Türkçe. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21(2), 93-112.
- Mazıoğlu, H. (1986). Mehmet Akif Ersoy. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı* içinde (s. 7-28). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Nafi, B. M. (2012). *İslamcılık*. (B. Aldiyai, Çev.). İstanbul: Yarı Yayınları.
- Oba, E., Öztürk, D. ve Gürbüz, H. (2014). Millî Mücadele Döneminde Mehmet Akif ve İslamcılık. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(12), 563-572.
- Özbek, A. (1988). *Bir Eğitimci Olarak Akif*. Konya: Nur Basımevi.
- Öztürk, B. (1986). Akif'in Vatan Anlayışı. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'a Armağan* içinde (s. 103-112). Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Öztürkmen, N. M. (1969). *Mehmet Akif ve Dünyası*. Ankara: Altınok Matbaası.
- Palabıyık, A. (2018). Teolojik ve Politik Bir Meydan Okuma Olarak İslam ve Yorumu, *Muhafazakâr Düşünce*, (53), 192-211.
- Parlatır, İ. (1986). Mehmet Akif'in Şiiri Üzerinde Bir Üslup İncelemesi. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı* içinde (s. 97-127). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ramazan, T. (2005). *İslami Yenilenmenin Kökenleri: Afgani'den el-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları*. (A. Meral, Çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Taşpınar, H. (2016). Muhammed Abduh. M. Tekin (Ed.), *Elli Müslüman Düşünür* içinde (s. 397-412). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Toprak, S. (1986). Akif'in İmanı. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'a Armağan* içinde (97-102). Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Türkiye'de Mikrobiyolojinin Kurulması. (t.b.). <http://www.mikrobiyoloji.org/TR/Genel/BelgeKardes.aspx?F6E10F8892433CFFA79D6F5E6C1B43FF888E2D2167B4CAA0> (17.08.2021).
- Türkmen, Z. (2016). Cemaleddin Afgani. M. Tekin (Ed.), *Elli Müslüman Düşünür* içinde (s. 93-98). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Uçar, F. (2018). Üç Taz-ı Siyaset'in Bir Unsuru Olarak İslamcılık ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri. *History Studies*, 10(4), 191-217.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Zülfikar, H. (1986). Mehmet Akif'in Şiirinde Söz Varlığı. *Ölümünün 50. Yılında: Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı* içinde (s. 75-82). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.